

<https://doi.org/10.62837/2024.2.78>

BABAYEVA ƏDİLƏ MEHMAN
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
edilebabayeva@icloud.com

İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ YOLLARI

Xülasə

Bu məqalə İngilis dilinin lüğət tərkibinin öyrənilməsi, lüğətə daxil olunmuş alınma sözlərin araşdırılması və inkişafı ilə bağlıdır. İngilis dilinin hal-hazırda geniş istifadə olunduğunu hamımız bilir. Dilin tarixində hər bir dövr böyük sayda yeni sözlərin yaranması ilə müşahidə olunur. Bu sözlərin böyük bir hissəsi çox qısa müddətdən sonra yox olur. Bu sözlər xüsusi halda yalnız bir dəfə istifadə olunmaq üçün yaradılır və heç vaxt təkrarlanmırlar. Onlar müvəqqəti xarakterə malikdirlər. Bu dil tarix boyunca bir çox mərhələlərdən keçmiş və İngilis dilində danışan xalqların məruz qaldığı işğallar nəticəsində bir sıra dəyişikliklərə uğrayaraq bugünkü halına gəlib çatmışdır. Baş vermiş istilərlə yanaşı, xalqların bir-biri ilə qurduğu münasibətlər və xüsusilə ticarət əlaqələri dilin lüğət tərkibinə güclü təsir göstərmiş və onu zənginləşdirmişdir. İngilis dili lüğətinə Skandinaviya, Latın və Yunan dillərindən alınma sözlər keçmiş və bu da öz növbəsində lüğət tərkibini genişləndirmişdir. Məqalədə məhz bu təsirlərdən bəhs edilmiş, ingilis dilinin yaranma tarixi və inkişaf mərhələləri öz əksini tapmışdır.

СПОСОБЫ ОБОГАЩЕНИЯ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Данная статья связана с изучением лексики английского языка, изучением и развитием заимствований, включенных в словарь. Мы все знаем, что английский язык широко используется в наши дни. Каждый период в истории языка отмечен появлением большого количества новых слов. Большинство этих слов исчезают через очень короткое время. Эти слова созданы для использования только один раз в особом случае и никогда не повторяются. Они носят временный характер. Этот язык на протяжении всей истории прошел множество этапов, и в результате вторжений, которым подверглись англоязычные народы, он претерпел ряд изменений и достиг своего нынешнего состояния. Помимо произошедших нападений, отношения между народами и особенно торговые отношения оказали сильное влияние на словарный запас языка и обогатили его. В словарный запас английского языка вошли слова, заимствованные из скандинавских, латинских и греческих языков, что, в свою очередь, расширило словарный запас. В статье говорится об этих эффектах, отражена история английского языка и этапы его развития.

WAYS OF ENRICHING THE VOCABULARY OF THE ENGLISH LANGUAGE

Summary

This article is related to the study of the vocabulary of the English language, the study and development of loanwords included in the dictionary. We all know that English language is widely used nowadays. Each period in the history of the language is marked by the emergence of a large number of new words. Most of these words disappear after a very short time. These words are created to be used only once in a special case and are never repeated. They are temporary in nature. This language has passed through many stages throughout history, and as a result of the invasions suffered by the English-speaking peoples, it has undergone a number of changes and reached its present state. In addition to the invasions that took place, the relations between the peoples, and especially trade relations, had a strong impact on the vocabulary of the language and enriched it. Words borrowed from Scandinavian, Latin and Greek languages entered the English vocabulary, which in turn expanded the vocabulary. The article talks about these effects, the history of the English language and its development stages are reflected.

Açar sözlər: İngilis dili, lüğət tərkibi, inkişaf dövrləri, zənginləşmə, alınma sözlər

Ключевые слова: Английский язык, состав словарного запаса, периоды развития, обогащение, заимствованные слова.

Key words: English language, vocabulary composition, development periods, enrichment, borrowed words.

Dil dünya xalqları arasında ünsiyyət vasitəsidir və ingilis dili dünyada 1 milyarddan çox insanın ya bir millətin rəsmi dili, ikinci bir dil kimi danışdığı, ya da digər dillərlə qarışan ən ümumi dildir. Bir dilin tarixi haqqında danışmaq mürəkkəb bir məsələdir. İngilis dilinin tarixi bir qrup anqlosakson tayfasının indiki Britaniyaya hücum edərək sakinləri sıxışdıraraq - əsasən indiki Uels, Şotlandiya ərazisinə itələdikdə başlamışdı. Anqlosaksonlar Hind-Avropa ailə dilinin Qərbi German qoluna mənsub idilər . Onlar "İngiltərə"dən gəldi və onların dili "Englisc" adlanırdı - "İngiltərə" və "İngilis dili" sözləri buradan gəlir. İngilis sözünün alındığı Englisc, 'Bucaqlara aid' deməkdir. Köhnə İngilis dilində bu söz Angles sözündən götürülmüşdür. IX əsrdə bütün işğalçı alman tayfalarına Englisc deyilirdi.

Hazırda dünyanın təxminən 20%-i ingilis dilini bilir, bu da dünya üzrə təxminən 1,5 milyard insana və ingilis dilini rəsmi dil kimi qeyd edən 50-dən çox ölkəyə bərabərdir. İngilis dilinin lüğət tərkibi çox qədim tarixə bağlıdır. Buna görə də İngilis dili lüğəti dünyanın ən zəngin lüğətlərindən biridir. Hazırkı vəziyyətinə gəlib çatması üçün lüğət bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Lüğət tərkibinin öyrənilməsinin ən önəmli üsulu onun tarixini öyrənməkdir. İngiltərədə mövcudluğunun ilk 700 ili ərzində ən azı üç başqa dillə, Keltlərin, Romalıların və

Skandinaviyalıların dilləri ilə təmasda oldu. Bu təmasların hər birindən o, müəyyən effektləri, xüsusən də söz ehtiyatına əlavələri göstərir.[1.s 67]

İngilis dili inkişaf tarixinə görə 3 dövrə bölünür:

1. Qədim dövr ingilis dili
2. Orta dövr ingilis dili
3. Yeni dövr ingilis dili

Qədim dövr ingilis dili 450-1066-cı illəri, orta dövr ingilis dili 1066-1500-cü illəri, yeni dövr ingilis dili isə 1500-cü ildən bugünə qədərki illəri əhatə edir. Bu qədim tarix eramızın V əsrində Britaniyaya hücum etmiş üç Alman qəbiləsinin gəlişi və işğalı ilə başlamışdı. Arxeoloji tədqiqatlar tarixdən əvvəlki əhalinin müxtəlif təbəqələrini aşkar etmişdir. Bu tədqiqatlara əsasən dil mənsubiyyəti müəyyən edilmiş ən qədim sakinlər Keltlərdir. Bu dövrdən ötürülən sözlərin çoxu Roma tacirləri və əsgərləri tərəfindən icad edilən sözlərdir. Bunlara win-qalibiyyət, candel-şam, weall-divar və s. daxildir.[2] Keltlərin Köhnə İngilislərə təsiri əhəmiyyətsiz idi. Əslində, ingilis dilində çox az Kelt sözləri yaşamışdır. Ancaq bir çox yer və çay adları Kelt mənşəlidir: Kent, York, Cumberland, Thames, Avon, Severn. 597-ci ildə Müqəddəs Avqustinin gəlişi və Sakson İngiltərəsinə xristianlığın daxil olması ingilis dilinə daha çox latın sözləri gətirdi. Onlar əsasən Kilsənin yüksək vəzifəli şəxslərinin, mərasimlərin və s. adların verilməsi ilə məşğul olurdular. Köhnə İngilis dili dövrü Norman fəthindən bir müddət sonra (1066-cı ildən başlayaraq) rəsmi olaraq başa çatdı. Qədim ingilis dilini başa düşmək çox çətinidir. Demək olar ki, ana dili ingilis dili olan insanlar da bu dili çox çətinliklə anlayır, bəzəndə heç anlama bilmir. İngilis dilinin qədim formasında yazı nümunələrini isə yalnız bəzi ekspertlər oxuya bilir.

Orta dövr 1066-cı ildən 1500-ci ilə qədər olan dövrdür XII-XV əsrləri əhatə edir. Buna uyğun olaraq bu dövrdə ingilis dilinə orta dövr ingilis dili deyilir. Orta dövrdə ingilis dili müasir ingilis dilinə oxşayır, amma onu hal-hazırda başa düşmək çox çətinidir. O dövrdən bir çox yazılı abidələr qalmışdır. Lakin həmin dövr ingilis ədəbi dilinin ən görkəmli əsəri mənzum "Kenterberri hekayələri" hesab edilir. Bu əsər 1400-cü illərdə Londonda yaşamış tanınmış şair Ceffri Çoser tərəfindən yazılmışdır. Əsərin əsas mövzusu Kenterberri şəhərinə səfər edən müxtəlif insanların dilindən söylənilən şeirlərdir. Bəzi ingilis dili mütəxəssisləri Ceffri Çoseri ingilis dilində yazan ilk ən böyük şair adlandırırlar. Onlar düşünürdü ki, Çoserin "Kenterberri hekayələri" o dövr Britaniyada yaşayan insanların həyatının əsl mənzərəsini yarada bilib. Chaucer'in ingilis dilinin yazılışı Müasir İngilis dilindən fərqli olsa da, onun əsərlərini minimal yardımla oxumaq olar. Daha sonra orta dövr ingilis dili inkişaf edərək müasir ingilis dilinə çevrilir.

Fransız dili İngiltərəyə Norman fəthləri tərəfindən gətirildi. Normanlar dildə dərin təəssürat yaratmaq üçün kifayət qədər uzun müddət İngiltərənin ağaları olaraq qaldılar. Fəthdən sonra Cənub-Qərb şəhərlərini işğal edən Norman hökmdarları və immiqrantlar "Anglo-Norman" kimi tanınan müxtəlif, daha fərqli fransızca danışdılar. Bu müxtəliflik təxminən iki yüz il sonra yox oldu və ingilis dilinə böyük təsir göstərdi. Bu hadisə XIII və XIV əsrlərdə baş verdi. İngilis dili fransız dilinin

təsirinin yeni dalğasına məruz qaldı: bu dəfə o, daha çox mədəni, ədəbi növ olan Mərkəzi, Paris fransızlarından gəldi. Ardıcıl və üst-üstə düşən dalğaların təsiri ilk növbədə çoxlu sayda leksik alınma sözlərdə, görüldü. İlk mərhələdə fransız sözlərinin nüfuzu ingilis dilinin bəzi növləri ilə məhdudlaşdı: aristokratiyanın kral sarayındakı çıxışı: həm hökmdarlarla, həm də idarə olunanlarla təmasda olan orta təbəqənin nitqi: savadlı insanların nitqi və cənub-şərq şəhərlərinin əhalisi. Nəhayət, Fransız sözləri bütün dil məkanına yayıldı və ingilis lüğətinin ayrılmaz hissəsinə çevrildi. İlk alınmalar daha çox şifahi ünsiyyət zamanı həyata keçirilirdi, sonralar alınma ilk dəfə ədəbiyyatda - fransız kitablarının tərcümələrində istifadə edilmişdir. Fransız dilindən alınan sözlərin ümumi sayı hər hansı digər xarici dildən alınan sözlərin sayından daha çoxdur. Norman hakimiyyətinin ilk yüz əlli ilində fransız sözlərinin ingilis dilinə sızması yavaş-yavaş inkişaf etdi.

Qədim dövrdən başlayaraq latın dili İngilis dilinə təsir göstərmişdir. Latın dili fəth edilmiş xalqın dili deyildi. Bu, daha yüksək sivilizasiyanın dili idi, anqlo-saksların öyrənməli olduğu bir sivilizasiya idi. Bu, Anglo-Saksonların İngiltərəyə gəlməsindən çox əvvəl başlamış və Köhnə İngilis dövrü boyunca davam etmişdir. Bir neçə yüz ildir ki, sonradan ingilislərə çevrilmiş german tayfaları hələ də öz kontinental evlərini işğal edərkən, onların romalılarla müxtəlif əlaqələri olub, bu yolla xeyli sayda latın sözlərini əldə ediblər. Sonralar İngiltərəyə gəldikdə, adada uzun Roma hökmranlığının sübutunu gördülər və Keltlərdən onların əldə etdikləri bir neçə əlavə Latın sözlərini öyrəndilər.

Latın sözləri ingilis tarixinin erkən mərhələsində ingilis lüğətinə nüfuz etməyə başladı. Onları qitədən anqlo-sakslar gətirmiş və onların bəziləri Britaniya adalarının yerli əhalisinin dilində mövcud olmuşdur, çünki romalılar I əsrdə orada olmuş və öz sivilizasiyasının müəyyən izlərini qoymuşlar. Beləliklə, latın sözləri ticarət obyektlərinə aiddir. Məsələn, butter, dish, wine, pepper, pear, peach, plum, kitchen, kettle, cook, cheese və s. [3. s 135]

Orta İngilis dilindən Müasir İngilis dilinə son keçidin çapın ixtirası ilə baş verdiyi güman edilir. XV əsrin sonlarında ilk kitablarda Şərqi Midlend/London müxtəlif ingilis dilindən istifadə edilmişdir. Bu üslub kitablarda istifadə edildiyi üçün orfoqrafiya, durğu işarələri, lüğət və qrammatika ilə daha standartlaşdırılmış bir formata çevrildi. XV -XVII əsrlərdə Böyük Saitlərin dəyişməsi də baş vermişdir. Bu müddət ərzində ingilis dilində danışanlar uzun və qısa saitlərin tələffüz tərzini dəyişdilər. Sait səslərinin dəyişməsinə baxmayaraq, sözlərin yazılışı dəyişməyib, çünki onlar demək olar ki, qalıcı idilər, bəlkə də çap materiallarının yayılması səbəbindən. Bu gün yazılı və şifahi ingilis dili arasındakı əlaqə hələ də mövcuddur və digər Avropa dilləri ilə müqayisədə unikaldır. Şekspirin Hamleti erkən Müasir İngilis dilinin nümunəsidir.

Yeni dövr ingilis dili XV əsrin sonlarından hal-hazırda qədər olan dövrü əhatə edir. Müasir ingilis dili William Caxton 1476-cı ildə Westminster Abbey-də mətbəəsini qurduqdan sonra inkişaf etdi. Johann Gutenberg mətbəəni təxminən 1450-ci ildə Almaniyada icad etdi, lakin Caxton İngiltərənin ilk mətbəəsini qurdu. Çap maşınının ixtirası kitabların daha çox insanın istifadəsinə verilməsinə şərait

yaratdı. Kitablara ucuzlaşdı və daha çox insan oxumağı öyrəndi. Çap həm də ingilis dilinə standartlaşma gətirdi. Orfoqrafiya və qrammatika sabitləşdi və əksər nəşriyyatların olduğu London ləhcəsi standart oldu. Bu vaxta qədər ingilis dili indiki ingilis dilindən çox da fərqlənmirdi. Müasir İngilis dövrünün əvvəlində dünyada üç böyük inkişaf baş verdi: İntibah, Sənaye İnkilabı və İngilis müstəmləkəçiliyi. Məhz İngilis İntibahı dövründə yunan və latın dillərindən olan sözlərin əksəriyyəti ingilis dilinə daxil oldu. İngilis mədəniyyət tarixində bu dövr (XVI əsrin əvvəlləri – XVII əsrin əvvəlləri) bəzən müvafiq olaraq İngilis İntibahının ən mühüm monarxının və ən məşhur müəllifinin adını alaraq "Elizabethan dövrü" və ya "Şekspir dövrü" kimi xatırlanır. Kraliça I Elizabetin dövründə incəsənətin dəstəklənməsi, mətbəenin populyarlaşması və külli miqdarda dəniz səyahətləri şəklində mədəniyyət partlayışı baş verdi. William Shakespeare (1564-1616) ingilis dilinə bir çox ifadələr vermişdir ki, ingilisdillilər hələ də bu ifadələrdən hər gün istifadə edirlər. Çox vaxt onlar bu sözlərin Şekspirin pyeslərindən və şeirlərindən gəldiyini bilmirlər.

Britaniya XVIII və XXI əsrlər arasında 200 il bir İmperatorluq idi və Britaniya İmperiyası dünya boyunca ABŞ, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Hindistan, Asiya və Afrikaya köçdükcə ingilis dili dəyişməyə davam etdi. Onlar insanları fəth etdikləri yerlərdə məskunlaşmağa və yaşamağa göndərirdilər və köçkünlər yerli əhali ilə ünsiyyət qurduqca ingilis dilinin lüğətinə yeni sözlər əlavə olunurdu. Məsələn, kangaroo və boomerang yerli Avstraliya aborigen sözləridir, juggernaut və turban Hindistandan gəlib, coffee və cotton ərəb sözləridir.

Bu gün Amerika İngilis dili ABŞ-ın kino, televiziya, musiqi, ticarət və texnologiyada, İnternet daxil olmaqla üstünlük təşkil etməsi səbəbindən xüsusilə təsirlidir, lakin dünyada ingilis dilinin bir çox başqa növləri var, məsələn, Avstraliya İngilis dili, Yeni Zelandiya İngilis, Kanada İngilis, Cənubi Afrika İngilis, Hindistan İngilis və Karib İngilis.

Rabitə, səyahət, radio və televiziyanın artması ilə bütün bu müxtəlif ingilis növləri qarışdı. Bir çox başqa dillərdən - fransız, alman, ispan, ərəb, hətta Nepal dilindən sözlər götürülüb. Beləliklə, ingilis dili dəyişməyə və inkişaf etməyə davam edir, hər il yüzlərlə yeni söz gəlir.

Adını çəkdiyimiz hər üç dövr ingilis dilinin normalaşması, sabitləşməsi və zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Bu dil zaman keçdikcə nisbətən dəyişmiş və təkmilləşmişdir. Hal-hazırda müasir ingilis ədəbi dilinin əsas hissəsini London dialekti təşkil edir. Tarixi dəyişikliyin nəticəsində ən müasir ingilis dilinin leksikasının 70 faizi alınma sözlərdir.

Alınma sözlər başqa dildən götürülmüş və qəbul edən dilin nümunələrinə uyğun olaraq dəyişdirilmiş sözlərdir. Bir çox hallarda alınma söz, xüsusən də çoxdan götürülmüş söz hərtərəfli etimoloji təhlili olmayan doğma sözdən praktiki olaraq fərqlənmir. Dilin lüğət tərkibindəki alınmaların sayı və onların oynadığı rol bu dildə danışan xalqın tarixi inkişafı ilə müəyyən edilir.[5.s 6]

Qədim ingilis dili lüğətində çox az sayda Kelt alınma sözləri var. Xüsusilə Kelt alınma sözləri arasında bir çox söz yer adları, çayların, təpələrin adları və s. mövcuddur.məsələn: Avon, Devon, Thames, Cornwall Exe, Ux çaylarının adları "çay

və su" mənasını verən kelt sözlərindən yaranmışdır. Kelt sözləri Latin və ya Alman komponenti ilə birləşib mürəkkəb yer adları yaranır. Məsələn:

Celtic+Latin	Celtic+Germanic
Man-chester	York-shire
Win-chester	Corn-wall

İngilis dili german dillər qrupuna aid olduğuna görə Skandinaviya, Alman və Hollandiya dillərindən də alınma sözlər var. Skandinaviyalılar indiki İsveç, Norveç və Danimarkaya aid olan ərazini işğal etdilər. Skandinaviyalılar VIII əsrdən başlayaraq tez-tez Avropanın bəzi ölkələrinə və İngiltərəyə hücum etdilər. 878-ci ildə İngiltərə kralı Böyük Alfred Müasir İngiltərənin üçdə ikisini əhatə edən ərazi üzərində Danimarka hökmranlığını tanımağa məcbur oldu. Orada uzun müddət skandinaviyalılar yaşamış və iki ölkənin qarşılıqlı əlaqəsi onların dillərinə təsir etmişdir. Onların hər ikisi alman qrupuna aiddir və çoxlu ümumi sözləri var idi. Bu fəth nəticəsində Skandinaviya dilindən ingilis dilində 700-ə yaxın alınma söz keçmişdir. Skandinaviyalılar və ingilislər eyni həyat tərzinə malik idilər, mədəni səviyyələri eyni idi, onların ədəbiyyatlarında çoxlu ümumi cəhətlər var idi, ona görə də bu dillərdə demək olar ki, eyni olan çoxlu sözlər var idi, məsələn: Sister (sweoster) - fellow, anger, cake, call, kill, husband, raise root və s. Bununla belə, hər iki dildə bir-birindən

fərqli və bəziləri ingilis dilinə isim kimi götürülən çoxlu sözlər də var idi: ball, cake, egg, kid, knife, skirt, window, wing, lamp, rag, sifət kimi: flat, ill, happy, low, odd, ugly, wrong, low, sly; fel kimi: call, die, guess, get, give, scream. İngilis sözlərindən bəziləri oxşar Skandinaviya sözlərinin təsiri ilə mənalarını dəyişmişdir. Məsələn: bread köhnə ingilis dilində bir tikə çörək mənasını verirdi. Amma Skandinaviyan dilində bread sözü çörək mənasını verirdi.

Skandinaviya sözlərinin çoxu aşağıdakı hərf birləşmələri ilə başlayır:

Sk- skin, skirt, sky, ski, skill və s.

Sc- scream, screen, scrape, scrub, score, scorch və s.

Ancaq ingilis dili german dili olaraq qalır və Müasir İngilis dilində ən çox istifadə olunan sözlərin təxminən yarısı Köhnə İngilis köklərinə malikdir. Məsələn, strong-güclü və water-su sözləri köhnə ingilis dilindən götürülüb. Şotlandlar və Northumbrian İngilis dili kimi bir çox qeyri-standart dialektlər lüğətdə və tələffüzdə Köhnə İngilis dilinin xüsusiyyətlərini mənimsəmişdir. X və XI əsrlərdə Köhnə İngilis dili işğal edən və məskunlaşan Norsemenlər tərəfindən danışılan Şimali Alman dili Köhnə Norse dilinin güclü təsirinə məruz qalmışdır. əsasən İngiltərənin şimal-şərqində. Anqlosakslar və skandinaviyalılar german ailəsinin müxtəlif qollarından olan qohum dillərdə danışır, qrammatikaları daha fərqli olsa da, onların bir çox leksik kökləri eyni və ya oxşar idi. Xristianlığın VI əsrin sonlarında tətbiqi keşif, kağız və məktəb kimi 400-dən çox latın sözünün və daha az yunan alınma sözünün əlavə edilməsini təşviq etdi. İngilis dili yüzlərlə dildən götürülmüş sonsuz sayda alınma sözlərdən ibarətdir.[6]

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Albert C. Baugh and Thomas Cable – “A history of the English language” 2002
2. <https://myblog-inplainenglish.blogspot.com/2012/08/a-brief-history-of-english-language.html>
3. T.A. Rastorquyeva- “İngilis dilinin tarixi” Moskva 2003
4. L. Verba- “İngilis dilinin tarixi” 2004
5. Lectures on english lexicology Казань 2010
6. <https://languagetool.org/insights/post/loanwords-in-english>

Rəyçi: dos. Qəribə Məmmədova